

Коваленко О. «Іграшка чи ремесло?»: один з аспектів дитинства в ранньомодерній Україні / Оксана Коваленко, Ігор Сердюк // Київська старовина. 2012. – №5-6. – С.45 – 56.

У свідомості сучасної людини іграшка, в більшості випадків, асоціюється з дитинством. Це логічно, адже дитина є основним споживачем, цього дивовижного винаходу людства. Сьогодні батьки, родичі намагаються оточити іграшками малюка вже одразу після його народження, але, як свідчать останні дослідження, так могло бути не завжди. На думку відомого французького дослідника Філіпа Ар'є, поняття дитинства, в сучасному його розумінні, було винайдено в ХІХ ст. А до того, до дитини ставилися як до маленького дорослого. Звісно, що положення вченого, викладені у книзі “ Дитина і сімейне життя за старого порядку”, не догматичні і сьогодні активно дискутуються¹. Тим не менше аргументація Ар'є, багато в чому, видається переконливою. Основні моменти, котрі привернули нашу увагу це – концепція бездушного ставлення до малої дитини та дитячої смертності в епоху до демографічної революції², а також проблема ранньої соціалізації дитини, її швидкого дорослішання в умовах ранньомодерного суспільства. Таке сприймання дитини дорослим світом, безумовно, мало б відбитися на такій важливій атрибуті дитячого життя, як то одяг, розваги, і особливо – іграшки. Тому розуміння сутності дитинства у ранньомодерну добу, на нашу думку, є надзвичайно важливим для розуміння природи іграшки як такої.

Звісно, що наше дослідження не може претендувати на вичерпність, а є, радше, спробою постановки питання, тому ми акцентуємо увагу, передусім, на матеріалах ХVІІІ ст., котрі, на відміну від попереднього часу, хоч і фрагментарно, але збереглися. Крім того, ХVІІІ ст., якраз передувало епосі активного втілення в життя просвітницьких ідеалів, значних економічних і суспільних зрушень, котрі започаткували сучасне сприймання феномену дитинства. В сучасних дослідженнях, за міркуваннями Пітера Берка³, питання популярної культури розглядається у широкому та вузькому значеннях.

Останній, ним названий артефактним, передбачає розуміння артефакту (не обов'язково матеріальної речі) в системі повсякдення населення певного періоду. Саме в такому вузькому значенні ми й спробуємо розглянути місце іграшки в повсякденні дитини ранньомодерної України.

Характеризуючи сучасну історіографію проблематики, зауважимо, що сьогодні дитинство у ранньомодерному соціумі належить до маргінальних наукових тем. На українському матеріалі окремі аспекти проблеми вивчає лише Володимир Маслійчук⁴, його ж перу належить і єдина на сьогодні історична (а не етнографічна) розвідка про дитячі ігри та іграшки у Слобідській та Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.⁵. Крім вказаних праць з останніх видань зауважимо розвідку Оксани Кісь “Материнство й дитинство в українській традиції: деконструкція міфу”, котра розглядає проблему дитинства у контексті стосунків мати-дитина⁶. Набагато краще вивчені різні іпостасі дитинства на матеріалах XIX ст., що пов'язано з “бумом” історико-етнографічних досліджень у другій половині XIX – на початку XX ст., та збиранням матеріальних пам'яток пов'язаних з дитячим побутом⁷. Цікавим прикладом тогочасного ентузіазму є “Программа для собиранія коллекцій детскихъ игрушекъ и матеріаловъ по детскимъ играмъ и забавамъ”. Вона була укладена за пропозицією Олександра Лазаревського в Полтаві при підготовці виставки на Археологічному з'їзді в Харкові. Необхідність програми вчений мотивував поступовим зникненням старовинних, в тому числі й глиняних іграшок. Останні мали збиратися за такими групами:

I – без виокремленої збірної назви, котра складалася з кількох підгруп

- 1) іграшки для грудних дітей;
- 2) предмети для забави (палички, камінці, глина, пісок, трава);
- 3) іграшки виготовлені самими дітьми (змії, ляльки, м'ячики)

II – музичні інструменти, на яких грали діти;

III – дитячі знаряддя лову тварин;

IV – саморобні дитячі споруди (млинки, вітряки, будиночки)

V – дитяча зброя.

Також планувалося зробити записи щодо походження іграшок, в тому числі визначити ті, які найчастіше купувалися і в кого⁸. Матеріали, зібрані на основі подібних програм, стали слугувати подальшим дослідникам джерельною базою. Однак вони ж і сприяли часто автоматичній рецепції звичаїв другої половини ХІХ ст. на попередні періоди.

У цю типологію погано вписується саме глиняна іграшка, яка цілком може бути поставлена осібно. Ми ж глиняну іграшку ХVІІІ століття, типологічно поділяємо на: **ті, що видають звуки**: свистунці (різних форм, наприклад вершники) та торохкотільця або брязкальця; **ті, що не видають звуків**: фігурки людей (барини) та монетки (див. мал. 1). Вони відомі, переважно з археологічних досліджень культурних шарів того часу.

Малюнок 1.

Іграшки, що видають звуки пов'язані з культовими обрядами традиційних суспільств, в яких свист, шум вважався надійним оберігом власника від злих духів, нечистої сили⁹. Перша їх підгрупа пов'язана із немовлятами. Маленька дитина не вмiла розмовляти, була безпорадною і незрозумілою. Як влучно зауважив Філіп Ар'єс “ребёнок был маленькой забавной вещицей”¹⁰. На думку французького вченого таке ставлення було наслідком існуючої демографічної ситуації, при якій мала дитина мало що означала бо була пов'язана з життям занадто тонкими нитками¹¹. Немовля ще не повністю належало цьому світові,

тому, за народними уявленнями його могли вкрати чорти чи підмінити на свого підкидька¹². Новонароджений занадто близько перебував до світу духів і тому, як вірили багато народів, останні могли переслідувати дитину¹³. Наприклад, щоб вберегтися від нечисті, в кімнаті з немовлям вночі тримали запалену свічку. Показово, що такий звичай був характерним не лише для Малоросії, а й для інших країн Європи, зокрема Німеччини¹⁴.

Те, що дітей переслідували духи, вважалося нормальним явищем в ранньомодерному суспільстві, де, навіть, хвороби дорослих, пояснювали втручанням злих, темних сил¹⁵. Виходячи з цього існувала істотна потреба у функціонуванні спеціальних охоронних іграшок, котрі б мали магичну силу і захищали дитину від зла і смерті. Такими іграшками були різноманітні брязкальця і хихички.

Лише поодинокі на іграшки натрапляємо в писемних джерелах. У Климентія Зіновієва¹⁶ знаходимо відомості про назви окремих предметів дрібної глиняної пластики, ймовірно, про глиняні брязкальця, кулькоподібні предмети з камінцем (чи глиняною кулькою) всередині, йдеться у фразі “брязка(л)ца що длѣтє(и) забавляють”. Вони виконували функцію магичних оберегів дітей та виконували роль іграшок. Про брязкальця (але не іграшки) можемо прочитати також у “Енеїді” Івана Котляревського — “Скрізь будуть брязкальця дзвінкї”¹⁷. Можливо, у XVIII столітті брязкальця та свистунці продовжували відігравати захисну роль, хоча вже й не усвідомлену. На думку окремих етнографів з плином часу культове та розважальне значення іграшки тісно переплелися, а згодом семантика обряду зникла й іграшка залишилася лише предметом розваги¹⁸.

Більш поширеною альтернативою глиняним шумовим іграшками були такі, що зроблені з підручного матеріалу. Так, як археологічно такі вироби не можуть бути досліджені звернемося до етнографічних розвідок рубежу XIX – XX ст., які зафіксували кілька десятків таких іграшок, котрі підходили дітям різного віку. Немовлят забавляли торохтільцями з гусячих ший і свинячих пузирів, або ж вуркалами. Дещо старші дітки гралися деркачами, пукалками, сцикавками, швиргалками, пращами, дзигами, млинками, голубами. Були більш

складні, рухомі іграшки, які виготовлялися в домашніх умовах, але вже дорослими: пильшики, солдати, ковалі¹⁹. Відмітимо, що більшість з них, особливо ті, що стосуються немовлят, базувалися на створенні шумового ефекту. Писк, вуркотіння, торохтіння забавляли дитину, також полегшували стеження за нею (за шумом можна було швидко знайти дитину, якщо він припинився, значить з малям могло щось трапитися, або ж воно заснуло). З давніших часів ці іграшки пронесли з собою важливе магічне навантаження, пов'язане з боротьбою проти злих сил, звуки означали перемогу життя, тоді, як тиша була прерогативою потойбіччя.

Друга група глиняних іграшок, вочевидь являє собою імітацію ляльок, оскільки представлена аноморфними фігурками, серед яких найбільш поширеними були «барині», що з'явилися у другій половині XVIII століття. Вони, як і лялька взагалі, відігравали важливу роль в соціалізації дитини. В перші дні і роки життя дитини, її контакт з зовнішнім світом і оточуючими речами відбувався через посередництво сім'ї. Оксана Кісь зауважила, що основним типом української родини до кінця XIX ст. була мала нуклеарна²⁰. У XVIII ст. такі родини могли переважати у містах, натомість, для сільського населення Гетьманщини ця теза не підтверджується, оскільки останні дослідження Олександра Сакала, як основний тип визначають складну трипоколінну родину, котра складалася в середньому з 14-18 осіб²¹. Але, незалежно від складу сімейної організації, всі її дорослі члени повинні були працювати. Тому час безпосереднього контакту матері з дитиною був невеликий. Вже через кілька днів після народження, основну увагу жінка спрямовувала на господарсько-виробничі сімейні обов'язки, а отже, займатися доглядом немовляти могли непрацездатні старі люди або ж малопрацездатні діти віком 3-4 роки²². І у цьому контексті важливу функцію відігравала лялька, котра у наш час розглядається лише як розвага.

Років з трьох у дівчинки з'являлися ляльки зроблені з тканини чи природних матеріалів, котрі залучали дівчат до материнства. Як пише Оксана Кісь, лялька була пов'язана виключно з жінкою: нею виготовлялися, давалися лише дівчатам і зображували тільки дівчат²³. Вона виконувала велетенську роль

своєрідного практикуму, її треба було “доглядати”, увесь час тягати за собою і не загубити. Оскільки діти в народжувалися чи не кожного року, а дорослі мали працювати, логічно, що вже в ранньому віці “ігри” з лялькою замінювалися такими ж “іграми” з немовлям. Звісно, що мала дитина відволікалася, забувала, що їй треба було робити, або ж не могла адекватно відреагувати на несприятливі обставини. А це уможлиблювало часті нещасні випадки²⁴. Як приклад, згадаємо промовистий запис від 22 травня 1725 р. з котрого починається щоденник Петра Апостола: *“2-хъ л-тний мальчикъ въ Суховцахъ, упавъ въ яму съ водой где прежде обжигали извесь, утонуль”*²⁵.

Те, що здається моторошним для нас у XVIII ст. здивування не викликало, адже смерть тоді була прерогативою дітей. За нашими підрахунками у 1755–1769 рр. в містечку Яреськи Миргородського полку з усіх померлих 62% доводилися на дітей до 14 років, і лише 38% на людей старших²⁶. Майже аналогічна картина простежується в сусідньому містечку Сорочинці²⁷. При цьому чим менша була дитина, тим більше шансів було у неї померти, адже пік смертності доводився на перший рік життя, а далі її рівень поступово зменшувався до 5 років. Так в тих же Яреськах 62% дитячої смертності розподілялися наступним чином: 33% діти до 1 року, 20% – діти віком 2-4 роки, 9% – 5-14 років²⁸. В окремі роки, особливо у містах, дітей могло померати більше, за даними церков Києво-Печерської лаври, у 1763 р. померло 52% новонароджених дітей, у 1764 – 81%, у 1765 – 92,3%²⁹. За межами тогочасної України ситуація була не набагато кращою. Згідно досліджень Бориса Міронова у Російській Імперії 25 – 30% новонароджених не доживали до 1 року, а 57–58% – до 5 років³⁰. Така смертність була притаманна й Речі Посполитій, за підрахунками Д. Моравицької, у Львові XVIII ст. показник смертності дітей до 5 років подекуди сягав 60%³¹. У Торуні в 1769 р. з 213 померлих католиків 114 були дітьми до 14 років. А дитяча смертність загалом на теренах міста сягнула 64%, хоча в інші роки вона була нижчою. У 1775 – 1789 рр. серед всіх померлих протестантів Торуні 20,8% були дітьми до 1 року або ж 35,2% дітьми п'яти років і молодші³². У французькій провінції Прованс з

4844 дітей, що потрапили до притулку Сен-Жан з 1722 по 1767 рр. вижили 2224 (46%)³³.

А тому, ще раз наголосимо, що у тогочасному суспільстві смерть немовляти була звичним явищем і розцінювалася інакше ніж смерть дитини старшого віку чи дорослого. Певне фаталістичне ставлення до новонародженого простежується у ворожіннях (житиме дитина чи помре). Для цього, наприклад, пускали волосся з воском у купіль, якщо потоне, то дитина умре. Дитина помре, якщо жінка хоче солоної риби, або у неї виходить молоко з грудей. Недовго жити “тихим” дітям, тим, що після народження поводили очима або вродилися лицем униз, з волоссям, без розрізу коло перенісся, тощо³⁴.

Соціалізація дитини передбачала і входження її до сімейних виробничих відносин. З ними пов'язана і важлива функціональна роль такої *підгрупи глиняних іграшок, як монетки* — мініатюрні копії посудин. Знахідки подібних виробів — монеток: горщиків, глечиків тощо, засвідчують їх важливість не лише в гральній культурі, але й в якості адаптації до виробничої сфери. Роль маленького робітника обумовлює використання мініатюрних, але справжніх знарядь праці: лопат, кіс, тощо. По аналогії з сучасними іграшковими відерцями і лопатками, ці речі можна теж вважати іграшками, але головною їхньою особливістю є функціональність і наявність безпосереднього практичного результату від їхнього використання. У дівчинки могли бути свої, характерні для жіночої праці, знаряддя-іграшки: сапочки, грабельки, мініатюрний посуд.

Цінність дитини для батьків була зумовлена, передусім, господарськими міркуваннями, дитину починали цінити, тоді, коли вона починала працювати. На цей аспект вказує відомий сучасний російський вчений Борис Міронов³⁵, а також український дослідник Володимир Маслійчук³⁶. Немовля у випадку смерті не треба було шкодувати, так як старшу дитину, котра могла працювати. Поет і священник початку XVIII ст. Климентій Зіновійв давав чіткі настанови матерям у котрих померли діти:

“...Бо та(к) чинити в-рным не годи(т)си

по мало(м) плака(т) ко(т)роТ вМТ(р)твИт(ъ)си
Абы здоров(ь)Т а јтроча будТть:
я(к) продо(л)жит(ь)си в-к и прТізбудТть.
Пла(ч)тТ по таки(х) що хл-бъ поядаютъ
да(р)мо: а въ млады(х) л-тТхъ умираю(т)...
...А малаи дытина власнТ нТ бувала:
бо ТщТ до утраты васъ не привожала...³⁷.

Праця, навіть маленької дитини, сприймалася всерйоз. Оксана Кісь наводить доволі цікаву статистику етнографічних досліджень, згідно з якою вже в 3 роки різноманітні обов'язки займали 10% дитячого часу, а в 9 років – близько третини. У цьому контексті виникає питання (до якого ми ще повертатимемося) про час, який мала дитина на ігри не пов'язані з роботою.

Наголосимо, що ми намагаємося не згущувати барви щодо тогочасного меркантилізму батьків по відношенню до можливості отримати зиск з дитини. Вважалося, що кожен мусить відпрацьовувати з'їдені харчі, а тому у ранньому віці дитина могла працювати у господарстві батьків чи віддаватися у найми, де виконувала просту роботу, наприклад, випасання худоби. У зв'язку з таким меркантилізмом малоймовірним, виглядає те, що пересічні батьки були готові витратити гроші на дитячі розваги, тобто купувати іграшки виготовлені професіоналами з метою продажу. Економічне становище основної маси населення Гетьманщини XVIII ст. було доволі скрутним. За дослідженням Едуарда Острая, люди часто недоїдали, або ж голодували через постійні неврожаї. У 60-80-х рр. XVIII ст. випало лише два врожайні роки – 1776 і 1780, в інші роки наслідки неврожаїв підсилювалися посухами, нальотами сарани³⁸. В таких умовах було не до купівлі іграшок. Проблемою для батьків було вдягнути дітей у 4-5-річному віці (до цього хлопчики і дівчатка ходили в полотняних сорочках), що вимагало істотних коштів, адже дитину вдягали в той же одяг, що і в дорослих, тільки відповідного розміру³⁹. Групові родинні портрети того часу показують нам діток у маленьких кунтушиках, чи інших варіаціях верхнього одягу, котрі абсолютно схожі на одяг батьків⁴⁰.

Схожість пояснюється тим, що часто, замовляючи одяг для себе, батько замовляв його і для сина. Непоодинокі свідчення цього зустрічаються у щоденнику одного представників вищих старшинських кіл Миколи Ханенка. Наприклад, 25 листопада 1733 р. *“даны до роблення Максиму шапочнику два муфи зь медведя для мене й для Василка”*. Наступного дня *“кунтушь мн-покроень зь кофейного сукна, до которого дано на нитки и шовкъ 7к. Василков- кунтушикъ, кафтанчикъ и штаны покровены”*⁴¹. До речі, старшина, разом з іншими заможними верствами, була якраз тим прошарком, котрий міг дозволити купувати своїм дітям іграшки в будь-яких розмірах (незалежно від голодних чи врожайних років). При цьому, вони часто бували у містах, в тому числі, навіть, і у Петербурзі, та мали можливості замовляти товари з Західної Європи, однак у їхніх детальних щоденниках ми не знаходимо жодного слова про іграшки. Про них не згадують Микола Ханенко, Петро Апостол, Яків Маркович, детально записуючи свої видатки (навіть найдріб'язковіші) кожного дня упродовж кількох десятків років⁴². Хоча глиняну іграшку, вони могли купити, чи не в кожному місті Гетьманщини.

Інформації про продаж саме іграшок у XVIII століття нам не вдалося відшукати, проте їх могли продавати які всі інші гончарні вироби, як і пізніше на ярмарках, так і в стаціонарних ятках у містах. У Полтаві стаціонарна торгівля зосереджувалася на Соборному майдані та прилеглій ділянці Київської вулиці. Як і в решті міст, у Полтаві більша частина ринку була зайнята недовговічними “крамами”, що групувалися в окремі ряди за довільними схемами⁴³. Довгі торговельні ряди – комори, розміщувалися на майдані, поблизу Успенського собору, у два ряди⁴⁴.

У Переяславі постійно діяли 5 гончарських яток, розміщених на базарі, в центрі міста, поряд з різницькими коморами⁴⁵. Пригадаємо, що в Ромнах, на невеликому просторі навколо собору та сусідніх вулицях розміщувався Іллінський ярмарок, за описом 1803 р. тут розміщувалося 8 торговельних рядів, втому числі 12 гончарських. На площі окрім цих будов були колодязь, сотенне управління .... частних людей “гончарныя коморки”⁴⁶, тобто постійні лавки з продажу гончарних виробів.

Натомість, пізніші етнографічні відомості засвідчують, що в ХІХ - на початку ХХ століття дитячі іграшки можна було купити на гончарських рядах на ярмарках. Так, у свідченні Миколи Русова про Полтавський ярмарок знаходимо, що попереду розкладеного товару обов'язково поряд з кращими виробами розміщували дитячі іграшки : *"...усякі хазяйські миски, плошки та кухлики рядом з усякими витребеньками, дитячими іграшками..."*⁴⁷. Керамолог Олесь Пошивайло вказує на те, що іграшку могли викладати попереду для привабливання дітей⁴⁸. Відомий історик Дмитро Яворницький із власних вражень зробив висновок: *"А вже що їм насамперед треба купити, так це хлопчикам по прянику та по свистунцю"*⁴⁹. В Полтавщині наприкінці ХІХ століття "дріб'язок" продавали за 0,5-1 копійку⁵⁰.

Повертаючись до ХVІІІ століття, зауважимо, що складається враження, що тоді "комерційна" іграшка, в тому числі й глиняна якраз проникала в ігровий світ малолітньої дитини, щоб остаточно закріпитися там в ХІХ-на початку ХХ століття. Причини цьому крилися у специфіці сприймання дитинства, відносин батьки – діти, та господарських міркуваннях, котрі з одного не передбачали таких витрат, а з іншого орієнтували дитину у бік виробничої діяльності. Тому й іграшки мало резон робити передусім з такого матеріалу, який нічого не вартував, або ж такі, що допомагали використовувати дитячу працю.

Більш складні, куповані, в тому числі і глиняні іграшки, у ХVІІІ ст., могли бути пов'язаними з дітьми котрі досягли віку 5-6 років і могли сподіватися на ласку батьків. Втім і без купованих іграшок дитячий світ був наповнений іграми котрі можна було організувати власноруч. Їх солідний перелік подано у статті "Дитячі забавки та ігри усякі", а тому ми не будемо їх перераховувати⁵¹. З цього віку дитина ХVІІІ ст. все поступово входить у світ дорослих, вона нагадує останніх одягом, все більше працює, ба, навіть, переймає типово дорослі звички. Так, в архівних документах згадані 8-річні п'яниці, діти-злочинці, жебраки. Достеменно невідомо коли закінчується дитинство, показово, що у статті Володимира Маслійчука присвяченій проблемі визначення віку дорослішання констатується розмитість цієї грані.

Вчений зауважив, з якою натяжкою і певною штучністю у судовій документації вже кінця XVIII ст. під впливом просвітницьких реформ лишень починає фігурувати термін “неповнолітній”⁵². Тож докладніше розглянемо життя дитини цього віку, щоб з’ясувати, яке місце у ньому займала іграшка, оскільки про дитину ранньомодерної доби, як споживача іграшки відомо мало.

Одразу зауважимо, що це життя, часто, було дуже суворим. Внаслідок високої смертності населення багато дітей вже в ранньому віці залишалися сиротами. Як свідчать матеріали судових справ, таким дітям доводилося самотужки боротися за виживання. Герой однієї з них – Роман Краснощоченко навесні 1779 р. у Миргородському гродському суді розповідав, що у чотири роки залишився без батька, у п’ять років мати залишила його в чужій родині, а сама пішла на заробітки й померла. Щоб прохарчуватися хлопець з малечку змушений був заробляти на хліб. Спершу, він три роки пас свиней і телят там де його залишили, потім ще одинадцять років пас худобу у різних господарів, переходячи з місця на місце⁵³. Навряд чи в його житті були куповані глиняні півники та інші подібні іграшки.

Огляд облікових джерел (у першу чергу Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.) вказує на значну кількість дітей, котрі, як і Роман, мешкали поза своєю родиною, заробляючи собі на життя власною працею. Це явище особливо помітне у містах, які давали більше можливостей вижити й пропонували різні варіанти: найми, учнівство, тощо⁵⁴. Наприклад у Стародубі в 1766 р., у віці 13-14 років практично кожна друга міська дитина жила поза власною сім’єю. Велика кількість дітей, що жили й заробляли самі була притаманна населенню ранньомодерного міста взагалі. Так, російський історик Ольга Кошелева довела це на прикладі Петербурга часів Петра I, де 27% жителів, віком до 16 років, записані як особи без сім’ї. Це були: сироти, байстрюки, підкидьки, діти бідняків. Старші з них працювали, а малолітні бралися в доми міських жителів як слуги⁵⁵.

Цікаво, що остання категорія дітей могла мати власні гроші. У тому ж таки Стародубі в 1766 р. у Румянцевському описі Стародуба наймитами записано 48 дітей (14 хлопчиків і 34 дівчинки). Наймолодшою з них була

“служанка” Ганна, якій на час перепису виповнилося 5 років. Малоімовірно, щоб дівчинка могла виконувати якусь серйозну роботу, скоріше за все вона була взята на “виріст”. Однак, такі випадки у місті поодинокі, більшість наймитів були віком 10-14 років. Ці діти працювали за харчі та одяг, а половина з них ще й отримували платню 1 – 1,5 карбованці на рік (дорослі наймити – 3-4,5 крб.): *“Работница родимка стародубовская мещанского звания Устинья нанимается въ годъ за 1 р 20 к на одежи и харче хозяйском”*⁵⁶. Найбільшу платню серед дівчат (2,5 крб.) отримувала 12-річна Феодосія *“евреева дочь”*⁵⁷, а серед хлопців – 14-річний *“работникъ слободы Климовъ житель Тимофей Петров нанимается в годъ по четыре рубля на одежде и харчахъ хозяйскихъ”*.⁵⁸ Ці діти, якщо їм ще хотілося гратися, якраз і могли собі дозволити купити іграшки, адже одягом і харчем їх забезпечували господарі. Хоча така можливість була лише тоді, коли гроші не забиралися батьками чи родичами, як про це пише Оксана Кісь⁵⁹.

Помітною категорією дитячого населення були учнів ремісників. Розглянемо кількість та віковий розподіл гончарських учнів, на тлі загальної ремісничої палітри трьох полкових міст Гетьманщини: Полтави, Переяслава та Стародуба, використавши за основу Румянцевський опис Малоросії 1765-1769 років. Учні гончарів передусім нам цікаві тим, що вони, вочевидь, виготовляли глиняні іграшки. Свідчення етнографів та статистів з різних осередків гончарства вказують на те, що іграшки переважно виготовляли діти. Згадаймо відомості початку ХХ ст. – “Хлопчаками робляться коники, качечки, маленькі горщички та ін.”⁶⁰. Вік цих дітей 10-15 років, безсумнівно, що це діти та учні гончарів.

Підрахунки показують, що окрім, родини ремісника, в домогосподарстві проживали робітники майстра та його учні. Кількість учнів для гончарських родин невисока. Робітників же, переважно наймали по одному. Учні було більше – від одного до трьох. В універсалі Павла Герцика від 1677 року даному ткацькому цеху, серед загальних правил цехового життя вказувалося на жорстке дотримання кількості учнів, яких у майстра мало бути не більше двох⁶¹. Проте, вірогідно, у ХVIII ст. ці чіткі заборони були зняті. Адже,

наприклад в 1760-х роках у полтавського гончаря Василя Охофертенка було вже троє учнів, які офіційно зазначені у “Генеральному описові”. А кількість учнів переяславських ремісників розподілилася таким чином:

- По 1учню почали 15 майстрів;
- по 2 — 10;
- по 3 — 4.

Як стверджує мистецтвознавець Леся Данченко, учнями гончарів цеховиків набирали дітей, віком від 8-10 років, строком на 4-6 років (щоправда не зазначаючи на матеріалах якого міста зроблені підрахунки)⁶². Вік полтавських учнів коливається в межах 8-15 років. При цьому найменших, восьмирічних учнів було аж 44 %. Цей показник доволі значний, проте не входить у протиріччя із даними по інших містах. Так, наприклад, підрахунки за переписом Стародуба показують, що серед 50 учнів ремісників всіх спеціальностей, більшість (82%) були віком 12-14 років⁶³.

Натомість, віковий діапазон учнів ремісників м. Переяслава коливається в межах 13-25 років. Переважно на момент перепису в переяславських майстрів навчалися учні 13-18 років. Детальний розподіл представлено у таблиці 1.

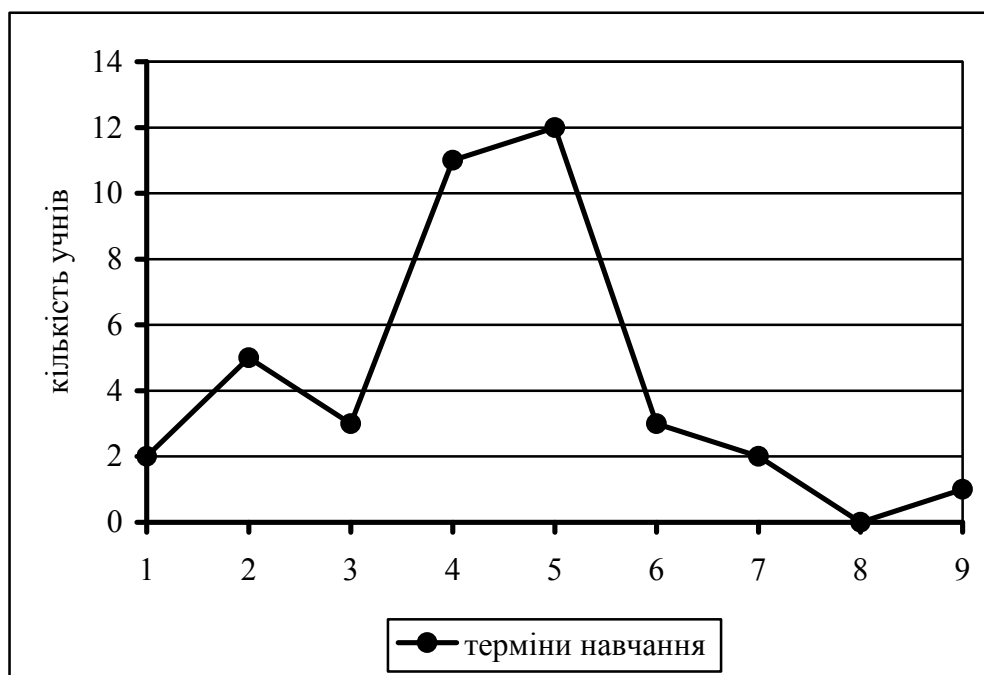
Таблиця 1.

Вік учнів (роки)	К-ть (учнів на 1766 р.)	К-ть учнів взятих на навчання в цьому віці
7	—	1
8	—	2
9	—	2
10	—	3
11	—	7
12	—	5
13	3	7
14	3	2
15	8	3
16	6	3
17	5	3
18	11	1
19	1	1
20	1	—
21	3	—
22	—	—
23	1	1
24	—	—
25	2	—

Найстаршим учням було по 25 років, один з них Прокіп, що навчався кушнірству, був навіть вже одружений на 40 річній Марії. Строк навчання, який також фіксував Генеральний перепис, коливався в межах від одного до семи років. Він також дає змогу визначити час прийому а навчання. Найчастіше до учнів потрапляли хлопчики віком 7-13 років. Всі учні старші 19 років навчалися переважно в ковалів.

Що ж до строків навчання то вони визначаються в межах від одного до 9 років, найчастіше час учнівства становив 4-5 роки (див. мал. 2). Тому учнівство прив'язувало джееногітей до господарів на довший термін ніж найми. Наприклад термін навчання у кравця, за даними джерела, міг становити п'ять років⁶⁴, тоді як наймалися здебільшого на півроку-рік.

Малюнок 2.

Усі учні в перепису всіх розглядуваних міст зазначені як робітники, які “взяти все на изучение гончарному мастерству без оплаты...”⁶⁵, що ілюструє твердження Василя Балущка, що учні в ранньомодерній Україні використовувалися майстрами для виконання різних господарських робіт⁶⁶.

Працюючи, вони відробляли майстрові науку й утримання: “находятся на харчах и одежи хозяйских беззаплатно”⁶⁷. Наприклад, 13-річний Гаврило був учнем у священника Самсоніївської церкви Антонія, при цьому на наступному аркуші опису хлопець записаний як робітник “который живет в

оного священника безплатно для обучения себя майстерства кравецкого которым оной священник бавится”. Крім ремесла священник «бавився» ще й землеробством тож імовірно, що Гаврило також працював і на землі свого “майстра”⁶⁸.

Учні ставали незамінними помічниками для тих ремісників, які не мали своїх синів працездатного віку, або ж мали проблеми зі здоров'ям. Так, Стародубський міщанин Іван Кантипалов займався “шклярським” ремеслом, однак, незважаючи на свій відносно молодий вік (30 років), на лівій руці у нього звело пальці⁶⁹. Сина у Івана не було й тому він міг сподіватися лише на допомогу свого десятирічного учня⁷⁰. Щодо гончарів, то показовим є приклад Полтави, де лише один мав 10-річного сина та учня такого ж віку; троє не мали ні синів ні учнів (двом було по 25 років, одному – 45, тому, вони вірогідно, справлялися самі); один (70-річний Іван Харченко) не мав учнів проте у нього були сини й онуки; двоє мали сина й не мали учнів; решта (більшість — 6 осіб) мали або малолітніх синів, або ж лише доньок, тому навчали хлопців гончарству.

Розподіл переяславських майстрів за цими показниками виглядає таким чином (див. табл. 2).

Таблиця 2.

	К-ть майстрів, що мали синів і не мали учнів	К-ть майстрів, що мали синів і учнів	К-ть майстрів, що не мали ні синів, ні учнів	К-ть майстрів, що не мали синів, проте мали учнів
Цеховики	36	11	14	7
Партачі	18	0	13	5

Як бачимо, учні записані переважно в тих майстрів, в яких були або малолітні сини, або ж їх не було зовсім. Коли ж майстри мали власних дітей хлопчиків, вони намагалися передати їм майстерність, вочевидь, вдовольнялися їхньою допомогою в ремеслі і господарстві.

Передача професійної майстерності була складним і тривалим процесом, який розпочинався ще в ранньому дитинстві. Важливу роль в ньому

відігравали ігрові практики, поєднані із першими господарськими та виробничими функціями. Стрижневим концептом цих практик була іграшка, в різних її формах та проявах. Наше дослідження дає підстави робити попередні висновки про, що у XVIII столітті глиняна іграшка, саме як “комерційна” і масова, поступово втрачаючи глибинний зв'язок із світом сакральним, проникає до ігрового світу малолітньої дитини, щоб остаточно закріпитися там в XIX - на початку XX століття. Причинами цього були соціально-економічні трансформації, нове бачення дитинства суспільством і батьками, котрі внесли різку зміну у дитячий світ, відбиваючись у першу чергу в потужному пласті ігрової культури. Насамкінець згадаємо Йогана Хейзінга, котрий ввів поняття “Homo Ludens” — “людина яка грається”. Йдеться тут не про дитяче бавлення, а про природню потребу людини — гру. Українська народна іграшка, її глибинний зв'язок з національним світосприйняттям ще чекають своїх дослідників.

---

¹ *Аръес Ф.* Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке. – Екатеринбург, 1999.

² “Демографічна революція” – термін введений у 1934 році французьким демографом Адольфом Ландрі на позначення переходу від традиційного до сучасного типу відтворення населення, що почався в кінці 18 ст. у ряді країн Західної Європи. За концепцією французького вченого, демографічна поведінка традиційного суспільства обумовлена потребою забезпечити відтворення населення в умовах високої смертності. Це реалізується через санкціонування високої народжуваності, відповідні суспільні стереотипи поведінки (табу на контрацепцію та аборти). Індустріалізація значно знижує рівень смертності, що відкидає необхідність багатодітності і створює передумови для зниження народжуваності, а отже кардинально змінює структуру населення, ставлення до дитинства і його усвідомлення. Див.: Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985. – С. 112–117.

³ *Берк П.* Популярна культура в ранньомодерній Європі / Пітер Берк. Пер. з англійської. — К.: Український центр культурних досліджень, 2001. — С. xxiii.

⁴ *Маслійчук В.* Дитина на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. (до постави питання) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т. 12. – Харків, 2006. – С. 11. *Його ж.* Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип.5. – К., 2005. – С. 197–215; *Його ж.* Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Соціум. Альманах

соціальної історії. – Вип.7. – К., 2007. – С. 243–263; *Його ж.* Про “батьківство” і “материнство” на Лівобережній Україні другої половини XVIII с. // Народна творчість та етнографія. – 2008. – №5. – С. 21–26; *Його ж.* Дитина та голодні роки (Стратегії дорослої та дитячої поведінки на Північному Лівобережжі у 80-х рр. XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 94–99; *Його ж.* Ставлення до дітей та підлітків у другій половині XVIII ст. (Лівобережна та Слобідська Україна) // Київська старовина. – 2009. – №1–2. – С. 64–73.

⁵ *Маслійчук В.* Деякі відомості про ігри та іграшки для дітей у Слобідській і Лівобережній Україні в другій половині XVIII століття // Народна творчість та етнографія. – 2010. – №6. – С. 72–75.

⁶ *Кись О.* Материнство й детство в українській традиції: деконструкція мифа // Социальная история. Ежегодник. Женская и гендерная история. – М., 2003. – С. 156–172.

⁷ *Йовенко Л.* Дитячий побут як об’єкт українознавчих досліджень // Українознавство. – 2009. – №4. – С. 100–103.

⁸ “Программа для собиранія коллекцій дѣтскихъ игрушекъ и матеріалові по дѣтскимъ играмъ и забавамъ» // Киевская старина. – 1901. – №7-8. – С.13–15.

⁹ *Зеленин Д.* Очерки русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки. — Пг.: тип. А.В.Орлова, 1916. — Вып. I. — С. 109.

¹⁰ *Аръес Ф.* Указ. соч. – С. 9. По-суті, виходить, що немовля й саме було ще, в деякій мірі, іграшкою.

¹¹ *Там само.* – С. 49–50.

¹² *Милорадовичъ В.* Заметки о малорусской демонологіи // Киевская старина. – 1899. – №9. – С. 380–381.

¹³ *Грушевський М.* Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2006. – С. 70–71.

¹⁴ *Сумцовъ Н.* О народныхъ воззрѣніяхъ на новорожденнаго ребенка. // Журналь министерства народнаго просвѣщенія. – 1880. – №11. – С. 80–81.

¹⁵ *Милорадовичъ В.* Народная медицина в Лубенскомъ уезде Полтавской губернии. // Киевская старина. – 1900. – №1. – С. 46–61; №3. – С. 375–395.

¹⁶ *Зіновійв К.* Вірші. Приповісті посполиті. — К., 1971. – С. 229.

¹⁷ *Котляревський І.* Енеїда. Електронний варіант з коментарями див. на сайті: <http://runa.6te.net/eneida/e5.html>

¹⁸ *Чуприна М.* Півник-свищик // Народознавство. – 1998. – №51-52. – С. 8

¹⁹ *М.Г.* Дытячи забавкы та гры усяки. Зибрани по Чыгырынщыни кыивської губерни // Киевская старина. – 1904. – №7-8. – С. 51–105.

²⁰ *Кись О.* Указ. соч...

---

²¹ Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку) // Краєзнавство. – 2008. – №1–4. – С. 168–174.

²² Кись О. Указ. соч....

²³ Там само.

²⁴ Навіть, в сучасних реаліях новини рясніють повідомленнями про нещасні випадки з малими дітьми залишеними на догляд своїх старших братів (сестер). Зрештою, кого з нас в дитинстві не забував чи не полишав без догляду старший брат на кілька років, котрий загрався з однолітками. В ранньомодерну добу нещасні випадки могли траплятися й під час ігор, зокрема кілька прикладів загибелі дітей в процесі гри див. у статті Володимира Маслійчука: *Маслійчук В.* Деякі відомості про ігри та іграшки для дітей у Слобідській і Лівобережній Україні в другій половині XVIII століття // Народна творчість та етнографія. – 2010. – №6. – С. 72–75.

²⁵ Дневникъ Петра Даниловича Апостола // Киевская старина. – 1895. - №7. – С. 105.

²⁶ Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.1011. – Оп.1. – Спр. 157.

²⁷ *Замура О.* Смертність в природному русі населення містечка Сорочинці і XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) // Краєзнавство. – 2009. - №3. – С. 209.

²⁸ ДАПО. – Ф.1011. – Оп.1. – Спр. 157.

²⁹ *Острась Е.С.* Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. – Донецьк, 2003. – С. 62

³⁰ *Миронов Б.* Русский город в 1740 – 1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990. – С. 56

³¹ *Капраль М.* Національні громади Львова XVI – XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 272

³² *Górny K.* Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi Torunia w XVIII w. // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. – Toruń, 1977. – Historia. XI. – S. 77–78

³³ *Бродель Ф.* Что такое Франция? Книга вторая: Люди и вещи. Ч 1: Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков. – М., 1995. – С. 170.

³⁴ *Грушевський М.* Вказ. праця. – С. 88–89.

³⁵ *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи. (XVIII – нач.XIX в.в.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. – СПб., – 2003.

³⁶ *Маслійчук В.* Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. – Харків, 2008.

³⁷ *Зіновійв К.* Вказ. праця. – С. 108.

³⁸ *Острась Е.* Вказ. праця. – С. 29.

---

³⁹ Кись О. Указ. соч...

⁴⁰ Жолтовський П.М. Український живопис XVII- XVIII ст. — К., 1978. — С. 152, 153, 170, 190-191.

⁴¹ Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка (1727 – 1753г.) // Киевская старина. – 1885. – №5. – С. 129.

⁴² Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка (1727 – 1753г.) // Киевская старина. – 1884. – №3. – С. 1–16; №4. – С. 17–32; №5. – С. 33–48; №10. – С. 92–117; 1885. – №4. – С. 145–160; №6. – С. 161–176; №7 – С. 177–192; №9 – С. 193–208; №10. – С. 209–224; №12. – С. 241–256; 1886. – №1. – С. 257–272. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // Киевская старина. – 1895. – №7–8. – С. 100–155. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) – Ч.І – ІІІ. – К., 1893. – 418 с.

⁴³ Ричков П. Ринкові площі // Пам'ятки України. – К., 1996. – № 2. – С. 31.

⁴⁴ Чертеж города Платав Ивана Бишева. 1722 г. // ЦДВІА РФ. – Ф.3. – Оп.33. – Спр.11086. – 2 арк; Гольденберг Л.А. Картографические источники о военных действиях в 1708-1709 гг. // Полтава: К 250-летию Полтавского сражения: сб. ст. – М.: АН СССР, 1959. – С. 381, ил. 7.

⁴⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). — Ф.57: (Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр.). – Оп.1. – Кн. 278. – Арк. 115 зв. –118.

⁴⁶ Павловский И. Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина (1802- 1808 г г.). – Полтава, 1914. – С. 49.

⁴⁷ Русов М. Гончарство у селі Опошні, у Полтавщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – К., 1905. – Т.VI. – С. 54; Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. — К., 1993. – С. 119–120.

⁴⁸ Пошивайло О. Вказ. праця. – С. 120.

⁴⁹ Там само. – С. 123.

⁵⁰ Там само. – С. 123.

⁵¹ М.Г. Вказ. праця. – С51–105.

⁵² Маслійчук В. Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // УІЖ. – 2010. - №2. – С. 38–47.

⁵³ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). – К., 1976. – №133. – С. 357.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 1–610зв.

⁵⁵ Кошелева О. Е. Люди Санкт-Петербурзького острова Петровського времени. – М., 2004. – С. 174–175.

⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 297зв.

---

⁵⁷ Там само. – Арк. 158зв. –159.

⁵⁸ Там само. – Арк. 457зв.

⁵⁹ Кись О. Указ. соч...

⁶⁰ Лисенко С.И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд. – Одесса, 1900. – Вып. 2. – С. 360–362.

⁶¹ В.М. Полтавські цехи в концe 17-го и начале 18-го века // Киевская старина. – 1893. – №2. – С. 500.

⁶² Данченко Л. Народна кераміка Надніпрянщини. – К., 1969. – С. 77.

⁶³ Сердюк І. “Без заплаты, на харчах и одежи хозяйскихъ: діти в населенні Лівобережного українського міста” // Краєзнавство. – 2009. – №1–2. – С.199.

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278. – Арк. 19зв.

⁶⁵ Там само. – Оп.2. – Спр.1. – Арк. 213.

⁶⁶ Балушок В. Вказ. праця. – С. 19.

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. – Арк. 543зв.

⁶⁸ Там само. – Арк.. 132зв. –133.

⁶⁹ Можливо це був параліч, причому, хвороба співвідноситься і з прізвищем ремісника – “Кантипалов”.

⁷⁰ Там само. – Арк. 329зв.–330.

Коваленко Оксана, Сердюк Игорь **“Игрушка или ремесло?”: один из аспектов детства в раннемодерной Украине**

В статье рассматривается детская игровая культура в украинском социуме XVIII века. Авторы исследуют возможность распространения «коммерческой» игрушки в условиях специфического отношения к ребёнку как «маленькому взрослому» и работнику.

Ключевые слова: Гетманщина, гончар, детство, игрушка, игра, ребёнок, ремесленник, ученик.

Oksana Kovalenko, Igor Serdyuk "Toy or Craft?": one aspects of the Childhood in the Early Modern Ukraine.

In the article children's play culture in Ukrainian society of the XVIII century are deals. The authors the possibility of extending the "commercial" toys in a particular relationship to the child as "little adults" and the employee are explored.

Keywords: Hetmanshina, potter, childhood, toy, game, child, artisan, apprentice.